

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 1, No.50, Spring & Summer 2023, pp. 69-84

Received: 21/11/2022

Accepted: 16/07/2023

A Look at the Meaning of Life in Rabia Adawiyah's Thought Based on Frankl's Theory

Morad Esmaeeli *

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Gonbad Kavous University, Gonbad Kavous, Iran
m.esmaeeli21@gmail.com

Abstract

One of the concepts occupied the minds of thinkers in different fields of humanities from the past to the present is the meaning of life and the purpose and ways to achieve it. Muslim mystics are among scholars who implicitly discuss the meaning of life and its components. However, examining their words and thoughts reflects the point that one of their main concerns is to explain the meaning and purpose of life and how to achieve it. Using Victor Frankl's theory of Logotherapy, this study examines the meaning of life and its achievements from the perspective of Rabia Adawiyah, the most prominent female mystic in the history of Islam. This study seeks an answer to understanding the meaning of life and the underlying components of meaning in the thoughts and beliefs of this great mystic. Based on the findings of this study, Rabia has a special look at life, its meaning, and purpose, and seeks to achieve the ultimate meaning, which she considers to be the right will. To achieve this, she performs acts that are in perfect harmony with Frankl's theory and the posed values. Tolerating the sufferings and hardships that happened to her since childhood, loving God, looking differently at the

---

* Corresponding author

Esmaeeli, M. (2023). A reading on life meaning in Rabia Adawiyah's Thought based on Frankl's theory. *Research on Mystical Literature*, 17 (1), 69-84.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/JPLL.2023.135829.1737

relationship between man and God, and presenting a new form of relationship between man and God are among these actions. Of course, there are also differences in what the ultimate goal is in these two views. Contrary to Rabia, who considers the ultimate goal of life to be close to God and connecting with God, Frankl recommends having a goal in life to live better in this world and get rid of anxiety and emptiness.

Keywords: Rabia Adawiyah, Victor Frankl, Logotherapy, Meaning-based Will, Mysticism.

Introduction

Rabia Adawiyah is one of the prominent personages of Islamic mysticism. She developed mysticism with her unique characteristics. In her time, people held her in respect and her fame reached far and near. After her death, she was known as a female mystic who outreached male ones on the path of mysticism. Even though Sufism claims that it is a school that goes beyond color and race, it is a patriarchal school; hence, it has been difficult for women to enter into it. Rabia Adawiyah managed to enter into this well-guarded world and was received well in it, and this demonstrates the importance of her position in mysticism. After understanding this point, a question arises: how and why does a woman reach this elevated position? To some scholars of mysticism, true mysticism began with the emergence of Rabia (Ghani, 1951, p. 47) and even some perceived her life in the light of myth. Undoubtedly, one has to closely read her biography if one wishes to understand her importance and status because her life and unique perspective towards life and its meaning were intermingled. Thus, if mystics wanted to admire the spiritual achievement and status of a female mystic, they called her the Rabia of her time (Schimmel, 2002, p. 42). To find an answer to this phenomenon, we must closely look at the unique and alternative worldview of this female mystic. We need to use a new approach in the field of the meaning of life and this approach must be in sync with mystical thoughts so that Rabia's world-views will be explored well. Therefore, the author of this study applies Viktor Frankl's logotherapy theory that is related to psychology. It is worth noting that Rabia has not directly spoken about the meaning of life and the factors that create meaning. However, as mentioned before, she had a unique attitude towards life. To reach the final goal, she had her special methods in mind which were materialized in her words and acts. Hence, this study seeks to extract the meaning of life and factors that create meaning in Rabia's worldview through Frankl's logotherapy and detailed reading of Rabia's words and acts in some mystical texts, especially Attar's *Tadhkirat-ul-Awliya*. The research questions of the study are: What is the meaning of life in the world from the perspective of Rabia? What are the factors that create meaning in Rabia's ideas? How do her viewpoints manifest themselves in her words and conduct?

Review of Literature

Some scholars have studied Rabia's biography and worldview. Badavi (2008) in his book *Shaheed Rahe Eshgh Rabia Adawiyah* analyzed her personality and ideas. Abdol Monaem Alhafini (1996) in his book *Alabedeh Alkhasheh: Rabia Adawiyah, Imam al-ashghin wa Mahzonin* pointed to her life and ideas in Western and Eastern texts. He also provided some explanation about her mystical approach and school. Hosseini (2006) in his book *Nokhestin Zanan-e Sufi* translated what Salemi told about Rabia and other female mystics. He presented some explanations about her life and family by reading the texts written about Rabia. There are a few articles about Rabia, love, and life. Sattari (2013) in his book *Eshgh-e Sufian-e* studied love and its different types in her life. Serami and Talkhabi (2010) in their article 'Rabia Dar Gozar-e az Pol-e Majaz' emphasized the worldly aspects of her life and her musical days. They believed that these dimensions of her life were related to her frustration in her real life. There were not any independent articles about the meaning of life, the goal, and the ways of achieving it from the perspective of Rabia Adawiyah and its compatibility with Victor Frankl's viewpoint.

Methodology

This study uses Victor Frankl's approach as well as the analytical-descriptive method to analyze the words and ideas of Rabia Adawiyah about the final goal of life and the ways of achieving a meaningful life. Thus, initially, this study briefly deals with Victor Frankl's approach. Then, it presents the position of Rabia Adawiyah in Islamic mysticism in Iran. Finally, the most original ways of achieving this goal from her standpoint are referred to.

Results

The question about the meaning of life is one of the most essential questions in psychology, philosophy, and religion for contemporary men. Finding a plausible answer to this question will protect men from nihilism, anxiety, depression, etc. Since most theories about the meaning of life are Western, most research about the meaning of life has dealt with the views of the ideas of Western artists and philosophers such as Plato, Nietzsche, and Heidegger. Since mysticism is a school that pays deep and particular attention to men and their lives, one can find interesting and notable points about life and those elements that imbue meaning to it for contemporary men and their concerns which are compatible with Islamic culture and lifestyle by studying and reviewing the views and words of mystics. It is worth noting that Muslim mystics have paid special attention to men's lives and accorded special meaning to life; nevertheless, they have not pointed to it directly like Western philosophers and scholars. Rabia Adawiyah is among those mystics who have not directly referred to the meaning of life; however, this concept looms large in her words and conduct. As we closely and widely reread the works of Rabia Adawiyah, we encounter the final goal of life and the ways of reaching it.

For Rabia, the ultimate goal or the meaning of life is to empty the self and move toward God. According to her, the more men endeavor to empty themselves from their selves, the more God will encompass them. In this way, they will experience a reunion with God. To reach her ultimate goal in this world, she chose ways and acts that paved her path to reach her goal. These acts include bearing childhood difficulties, loving God, an alternative perspective towards the relationship between God and humans, and presenting a new form of the relationship between God and men.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال هفدهم، شماره اول، پیاپی ۵۰، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صص ۶۹-۸۴

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۸/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۲۵

نگاهی به معنای زندگی در اندیشهٔ رابعهٔ عدویه با تکیه بر آرای ویکتور فرانکل

مراد اسماعیلی* ، استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گنبد کاووس، گنبد کاووس، ایران
m.esmaeli21@gmail.com

چکیده

بیان مسئله: یکی از مفاهیمی که از گذشته‌های دور تا اکنون ذهن اندیشمندان حوزه‌های مختلف علوم انسانی را به خود مشغول کرده است، معنا و هدف زندگی و راه‌های دستیابی به آن است. عارفان مسلمان از جملهٔ این اندیشمندان هستند که اگرچه به صورت مستقیم به بحث دربارهٔ معنای زندگی و مؤلفه‌های آن نپرداخته‌اند، با بررسی سخنان و اندیشه‌های آنان به روشنی مشخص می‌شود که یکی از دغدغه‌های اصلی آنها، تبیین معنا و هدف زندگی و راه‌های رسیدن به آن است.

روش: این مقاله با بهره‌گیری از نظریهٔ معنادرمانی ویکتور فرانکل، به بررسی معنای زندگی و راه‌های دستیابی به آن از منظر رابعهٔ عدویه، برجسته‌ترین عارف زن در تاریخ اسلام، می‌پردازد و در پی یافتن پاسخی برای درک معنای زندگی و مؤلفه‌های زمینه‌ساز معنا در اندیشه و باور این عارف بزرگ است.

نتایج و یافته‌ها: براساس یافته‌های این پژوهش، رابعه نگاهی خاص به زندگی، معنا و هدف آن دارد و در پی دستیابی به معنای غایی است که از نظر او وصال به حق است. او برای رسیدن به این مقصود، اعمالی را انجام می‌دهد که با نظر فرانکل و ارزش‌های مطرح‌شدهٔ او هماهنگی و تناسب دارد؛ تحمل رنج‌ها و سختی‌هایی که از دوران کودکی برایش اتفاق می‌افتد، محبت و عشق به خداوند، نگاه متفاوت به رابطهٔ انسان با خدا و ارائهٔ شکلی نو از ارتباط انسان با خدا از جملهٔ این اعمال هستند. البته تفاوت‌هایی نیز در موضوع چیستی هدف غایی در این دو دیدگاه وجود دارد؛ برخلاف رابعه که هدف نهایی و غایی زندگی را تقرب الهی و وصال خداوند می‌داند، فرانکل داشتن هدف در زندگی را برای بهتر زیستن در این دنیا و رهایی از اضطراب و پوچی توصیه می‌کند.

واژه‌های کلیدی

رابعهٔ عدویه؛ ویکتور فرانکل؛ معنادرمانی؛ ارادهٔ معطوف به معنا؛ عرفان

* مسؤول مکاتبات

اسماعیلی، مراد. (۱۴۰۲). نگاهی به معنای زندگی در اندیشهٔ رابعهٔ عدویه با تکیه بر آرای ویکتور فرانکل. *پژوهش‌های ادب عرفانی*، ۱۷ (۱)، ۶۹-۸۴

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/JPLL.2023.135829.1737

۱- مقدمه

رابعه عدویه یکی از شخصیت‌های برجسته عرفان اسلامی است که با ویژگی‌های منحصر به فرد خود موجب توسعه و تحول این عرفان شده است؛ عارفی که دوران حیات، همگان او را تکریم می‌کردند و آوازه شهرتش به نقاط دور دست رسیده بود، پس از مرگ نیز در میان صوفیان، زنی پنداشته می‌شد که در وادی طریقت گوی سبقت از مردان ر بوده است و به همین سبب از او استقبال می‌کردند؛ با آگاهی از این حقیقت که تصوف — با وجود ادعای صوفیه که آن را مکتب و مسلکی می‌دانسته‌اند که از حصار جنس و رنگ و... فراتر بوده است — مکتبی مردانه است و ورود به آن برای زنان با مشکلات زیادی همراه بوده است،^۱ اهمیت رابعه عدویه بیشتر نمایان می‌شود؛ او نه تنها موفق شد به این عالم وارد شود، بلکه تأیید و قبول هر چه تمام‌تر صوفیان زمان خود و دوران بعد خود را نیز به دست آورد.

پس از درک این اهمیت، نکته دیگری که ذهن انسان را به متوجه خود می‌کند، یافتن پاسخی برای این واقعیت است که «چرا و چگونه یک زن توانسته است به چنین مقامی دست یابد؟» تا جایی که به عقیده برخی از آشنایان این مکتب، تصوف واقعی با ظهور رابعه شروع می‌شود (غنی، ۱۳۳۰: ۴۷) و گروهی حتی، با نگاهی اسطوره‌ای به او و زندگی‌اش نظر انداخته‌اند.^۲ بدون شک برای درک هر چه بهتر اهمیت و مقام رابعه باید به سراغ زندگی او رفت؛ زیرا این مسئله با زندگی و شکل خاص نگاه رابعه به زندگی و تلقی خاص او نسبت به زندگی و معنای آن گره خورده است و این مقدار قبول نزد عارفان زمان خود و متأخرتر از آن زمان، ارتباطی تنگاتنگ با همین موضوع دارد؛ چنانکه «در دوره‌های بعد، هر زنی را می‌خواهند به مقامات معنوی بستایند، می‌گویند رابعه زمان است» (شیمل، ۱۳۸۱: ۴۲)؛ از این روی برای یافتن پاسخی منطقی برای این پدیده باید به اندیشه این عارف بزرگ و تلقی خاص و گاه متفاوتش از زندگی توجه شود.

برای رسیدن به این مقصود و یافتن پاسخ‌هایی برای پرسش‌هایی از این دست، نیازمند بهره‌گیری از رویکردی جدید در حوزه معنای زندگی هستیم؛ رویکردی که با تفکرات عرفانی نیز همخوانی و تناسب داشته باشد تا از دریچه و چشم‌انداز آن به بررسی هر چه بهتر دیدگاه‌های رابعه پرداخته شود. به همین سبب، نویسندگان این جستار، از نظریه معنادرمانی (Logotherapy) و یکتور فرانکل (Viktor Frankl) استفاده خواهند کرد که در حوزه روان‌شناسی ارائه شده است. گفتنی است رابعه خود به صورت مستقیم سخنی درباره معنای زندگی و عوامل زمینه‌ساز معنا نگفته است؛ اما همانگونه که اشاره شد نگاهی خاص به زندگی انسان داشته است و برای رسیدن به معنای غایی آن، راهکارهای خاصی را در ذهن دارد که در افعال و سخنانش نمود یافته است؛ از این روی، نگارندگان در این جستار، با بهره‌گیری از نظریه معنادرمانی فرانکل و بررسی زندگی این عارف و بزرگ و اقوال و افعالی که از او در برخی متون عرفانی، به ویژه *تذکره‌الاولیای عطار نیشابوری* برجای مانده است در پی استخراج معنای زندگی و عوامل و مؤلفه‌های زمینه‌ساز معنا در نظرگاه این عارف بزرگ هستند؛ همچنین یافتن پاسخ‌هایی به پرسش‌هایی مانند «از دیدگاه رابعه عدویه هدف از زندگی در این عالم چیست؟ مؤلفه‌ها و عوامل زمینه‌ساز معنا در اندیشه رابعه کدام‌اند؟ این عوامل چگونه در زندگی و اقوال او بازتاب یافته‌اند؟».

۱-۱ اهمیت و ضرورت پژوهش

پرسش از معنای زندگی یکی از اساسی‌ترین پرسش‌های روان‌شناسی، فلسفی و دینی فراروی انسان معاصر است که در صورت ارائه پاسخی مقبول به آن می‌تواند انسان را از پوچ‌گرایی، اضطراب، افسردگی و... در امان نگه دارد. مسئله

«معنای زندگی»، مقید به مکان و زمان خاصی نبوده است و انسان‌های هر دوره به فراخور وضعیت و جهان‌بینی خود با آن روبه‌رو شده‌اند؛ در نتیجه طبیعی است که شیوه طرح مسئله و نیز سازوکار پاسخگویی و دست‌یابی به آن نیز با توجه به تفاوت‌های زندگی و تفکر در هر عصر، متفاوت باشد؛ نویسنده این جستار، بر این باور است که عرفان اسلامی — ایرانی مکتبی است که به‌طور خاص و عمیق به انسان، زندگی و معنای آن توجه دارند و می‌توان با بازبینی آرا و اقوال عارفان مسلمان، به حقایق تأمل‌برانگیز و جذاب درباره زندگی و عناصر معنابخش به آن، برای انسان معاصر و دغدغه‌های او دست یافت که با فرهنگ و زندگی اسلامی - ایرانی نیز تطابق داشته باشد.

۱-۲ پیشینه پژوهش

در این جستار از یک‌سو، برخی پژوهش‌های مربوط به تطبیق معنای زندگی از منظر فرانکل با اندیشه عارفان دیگر و از دیگر سو، پژوهش‌هایی که درباره اندیشه رابعه عدویه صورت گرفته است پیشینه کار به شمار می‌روند. در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود:

نیکدار اصل (۱۳۹۳) در مقاله «اراده معطوف به معنا در غزل‌های حافظ و معنادرمانی ویکتور فرانکل»، ضمن مبنا قرار دادن اندیشه‌های ویکتور فرانکل، به بررسی غزلیات حافظ دست‌یازیده است و مسائلی مانند رنج و زندگی، انسان‌ساز بودن رنج‌ها، کارکرد معنادرمانی عشق، خویش‌پذیری و گذرایی زندگی و فرصت‌ها را از جمله مسائلی دانسته که سبب همگونی غزلیات حافظ با نظریه فرانکل شده است. زین‌العابدین و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله «تحلیل مفهوم معنی و شوق زندگی در مثنوی معنوی با تأکید بر نظریه ویکتور فرانکل»، به بررسی مؤلفه‌هایی مانند رنج، تحمل‌پذیری، مسئولیت‌پذیری، عشق و دین‌داری در مثنوی معنوی و نظریه فرانکل پرداخته‌اند. عبدالرحمن بدوی (۱۳۸۷) در کتاب شهید عشق الهی رابعه عدویه، به واکاوی زندگی رابعه و شخصیت و اندیشه او پرداخته است. عبدالمنعم الحفینی (۱۹۹۶) در کتاب العبادة الخاشعة: رابعه عدویه امامه العاشقین و المحزونین، ضمن اشاره به متونی که در شرق و غرب درباره رابعه و زندگی او مطالبی را نگاشته‌اند، درباره روش و مکتب عرفانی رابعه توضیحاتی را ارائه می‌دهد. حسینی (۱۳۸۵) در کتاب نخستین زنان صوفی، ضمن ترجمه آنچه سلمی درباره رابعه و دیگر عارفان زن آورده است، با بررسی متونی که بحثی درباره رابعه داشته‌اند، توضیحاتی در باب رابعه، زندگی و خانواده او بیان می‌دارد. همچنین مقالاتی نیز در موضوع رابعه و عشق و زندگی او نگاشته شده‌اند که البته بسیار اندک است. برای مثال ستاری (۱۳۹۲) در کتاب عشق صوفیانه، در مقاله‌ای با عنوان «رابعه عدویه شهید عشق الهی»، نگاهی به عشق و انواع آن در تفکر و زندگی او انداخته است. سرامی و تلخایی (۱۳۸۹) در مقاله «رابعه در گذار از پل مجاز»، بر جنبه‌های مادی و جسمانی عشق رابعه و روزگار مطربی او تأکید دارد و علت آن را ناکامی در زندگی واقعی و زمینی او می‌داند. همانگونه که دیده می‌شود هیچ پژوهش مستقلی درباره معنای زندگی، هدف و راه‌های دستیابی به آن از منظر رابعه عدویه و انطباق آن با نظریه ویکتور فرانکل صورت نگرفته است.

۲- مبانی نظری پژوهش

ویکتور فرانکل، یکی از روان‌شناسان و نظریه‌پردازان مشهور در حوزه معنای زندگی، در پاسخ به این پرسش که «معنای زندگی چیست؟» می‌گوید: «منظور این است که زندگی پایدار نمی‌ماند مگر اینکه همانطور که فروید معتقد است، معنا یا آرمانی استوار برای چنگ‌انداختن به آن داشته باشیم» (فرانکل، ۱۳۹۰: ۶۲). او همچنین به دنبال معنا بودن را یکی از

امتیازات انسان می‌شمارد و بر این باور است که «آنچه انسان را از پای درمی‌آورد رنج و سختی زندگی نیست؛ بلکه از بین رفتن معنای زندگی است» (همان، ۱۳۸۹: ۱۵۵).

برای آشنایی بیشتر با این روان‌شناس معروف باید گفت، ویکتور فرانکل متخصص اعصاب، روان‌پزشک و رئیس بخش اعصاب بیمارستان روچیلد در وین، بنیانگذار مکتب لوگوتراپی یا معنادرمانی است و تلاش‌های بسیاری برای تبیین معنادرمانی زندگی انسان انجام داده است. او در سن سی و هفت سالگی به اردوگاه‌های کار اجباری نازی‌ها برده شد و تمام خانواده خود را نیز همانجا از دست داد. در نظام فکری فرانکل تنها یک انگیزش بنیادی وجود دارد: «اراده معطوف به معنا» و این انگیزش چنان قدرتمند است که قادر است همه محرک‌های دیگر انسان را تحت‌الشعاع قرار دهد. همچنین اراده معطوف به معنا برای سلامت ذهن و روان انسان و بقای او بسیار ضروری است؛ زیرا در زندگی بی‌معنا دلیلی برای زیستن وجود ندارد (شولتس، ۱۳۸۸: ۱۵۹).

فرانکل در تعریف لوگوتراپی می‌گوید: «ترجمه تحت‌اللفظی "لوگوتراپی" درمان به‌وسیله معنی است. البته می‌توان آن را شفایافتن به یاری معنی نیز ترجمه کرد» (فرانکل، ۱۳۸۸: ۱۳). او در جایی دیگر می‌گوید: «لوگوتراپی بر معنی هستی انسان و جست‌وجوی او برای رسیدن به این معنی تأکید دارد. بنیان لوگوتراپی، تلاش برای یافتن معنا در زندگی و اساسی‌ترین نیروی محرک دوران زندگی هر فرد است» (همان، ۱۳۸۹: ۱۴۴-۱۴۳). او تلاش برای یافتن معنا را خاص انسان می‌داند و بر این باور است که انسان قادر است به این معنا تحقق بخشد و فراتر از این، انسان حتی می‌تواند به‌خاطر ایده‌ها و ارزش‌هایش، جان‌ش را نیز فدا کند (همان: ۱۲). فرانکل با تبیین جایگاه انسان در زندگی و مشکلات روانی خاص او، معضل انسان را مسائل مطرح شده در نظریات فروید و آدلر نمی‌داند؛ از دیدگاه او بشر دیگر دچار احساس ناتوانی جنسی نیست (اشاره به نظریه فروید) و همچنین درد اصلی انسان دیگر احساس حقارت نیز نیست (باور آدلر)؛ بلکه نگرانی اصل او احساس پوچی، بی‌معنایی و تهی‌بودن، ناتوانی وجودی و خلأ وجودی است (فرانکل، ۱۳۸۹: ۴۲). درحقیقت، اساس و بنیاد مکتب معنادرمانی فرانکل بر این فرضیه پی‌ریزی شده است که همه نابسامانی‌های روانی به‌سبب این است که شخص معنایی برای زندگی خود نمی‌یابد و هدفی برای زندگی در سر ندارد (ملکیان، ۱۳۷۹: ۱۸۵).

فرانکل از دو سطح معنا سخن می‌گوید: یکی «معنای زمینی» یا معنایی که می‌توان در هر لحظه از زندگی دریافت و دیگری «معنای غایی» یا «آسمانی». به باور او نمی‌توان وجود معنایی را انکار کرد که گویی آسمانی است؛ منظور او از معنای غایی، معنایی است که وصول به آن ممکن نیست و ماورای قدرت محدود فهم بشری است؛ اما انسان می‌تواند در افق، نگاه تند و تیزی به آن بیندازد. این معنا برای دینداران می‌تواند خدا باشد و برای غیردینداران می‌تواند علم، جست‌وجوی حقیقت، طبیعت یا تکامل باشد (فرانکل، ۱۳۹۰: ۱۳۹). او همچنین در کتاب *انسان در جست‌وجوی معنا*، راه‌های معمایابی در زندگی را به سه امر کلی خلاصه می‌کند که این سه معنی کلی و عام، در همه تفسیرهای در دسترس از آثار فرانکل دیده می‌شود. او در کتاب مذکور می‌گوید: «معنا را از سه راه می‌توان یافت: ۱- با انجام کاری شایسته؛ ۲- با درک ارزش روحی؛ ۳- با پذیرش رنج» (همان، ۱۳۸۹: ۶۹). این سه شکل در تعابیر مفسران فرانکل با عنوان‌های ذیل آمده است. ۱- ارزش‌های خلاق (Creative Values)؛ ۲- ارزش‌های تجربی (Experimental Values)؛ ۳- ارزش‌های نگرشی (Attitudinal Values) که هر کدام از اینها نیز به‌صورت‌های جزئی‌تری تقسیم می‌شود که در متن مقاله به آنها اشاره خواهد شد.

۳- بحث و بررسی

قبل از پرداختن به مبحث اصلی پژوهش، ذکر چند نکته ضروری به نظر می‌رسد. با توجه به اینکه مسئله «معنای زندگی»، مقید به مکان و زمان خاصی نبوده است و انسان‌های هر دوره به فراخور وضعیت و جهان‌بینی خود با آن روبه‌رو شده‌اند، طبیعی است که شیوه طرح مسئله و نیز سازوکار پاسخگویی و دست‌یابی به آن نیز با توجه به تفاوت‌های زندگی و تفکر در هر عصر متفاوت باشد. همچنین باید گفت اکثر نظریه‌ها را نمی‌توان نعل‌به‌نعل با موضوعی خاص در فرهنگی دیگر تطبیق و ارزیابی کرد و این جستار نیز از این حکم مستثنا نیست؛ بدیهی است که برخی از رویکردهای یافتن معنا و مصداق‌های آن و حتی معنای غایی از منظر روانکاوی مانند ویکتور فرانکل با عارفی مثل رابعه عدویه تفاوت خواهد داشت. نکته دیگری که انجام چنین پژوهش‌هایی را معنادار می‌کند، شباهت‌هایی است که در نظریه معنادرمانی فرانکل و اندیشه عارفان این سرزمین وجود دارد — و همین امر است که باعث می‌شود بتوان به چنین تطبیقی دست یازید — و آن تأکید فرانکل بر کلیدی بودن نقش روح است. در توضیح این امر باید گفت، فرانکل ماهیت انسان را تشکیل شده از سه بُعد جسم، روان و روح می‌داند که روح، هسته مرکزی است و پوشش روی آن جسم و روان است؛ از این روی، سخن درباره سعادت و هدف زندگی انسان، بدون توجه به هسته مرکزی، یعنی روح، را بی‌فایده ارزیابی می‌کند (محمدپور یزدی، ۱۳۸۵: ۳۰)؛ این نوع نگرش تا حدودی روان‌شناسی او را به رویکرد عرفانی نزدیک می‌کند.

شباهت دیگر نظریه فرانکل با اندیشه عارفان مسلمان، تأکید بر دینداری و پایبندی به شریعت است؛ دینداری و پایبندی به دین و شریعت یکی از مسائلی است که ویکتور فرانکل آن را یکی از راه‌های رسیدن به معنا در زندگی می‌داند؛ در دیدگاه او باورهای دینی و مذهبی اموری عارضی و تحمیل‌شده از بیرون نیستند؛ بلکه در ضمیر ناخودآگاه و معنوی ما ریشه دارند؛ بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که در اندیشه فرانکل، احساسات دینی در فطرت انسان جای دارند (علوی‌نژاد، ۱۳۸۲: ۷۵). به بیانی دیگر، دینداری امری ثانویه نیست که طی فرایند خاصی شکل گرفته باشد؛ بلکه در درون آدمی ریشه دارد. فرانکل میل به معناداربودن در حد متعالی خود را در مذهب می‌یابد و معتقد است در اعماق ضمیر ناخودآگاه روحی یا شعور باطن، احساس قوی و ریشه‌دار مذهبی وجود دارد و مذهب در معنای صحیح خود، تکاپوی بشر برای یافتن معنای نهایی و غایی زندگی است (فرانکل، ۱۳۸۹: ۲۷).

اکنون و پس از ذکر این مقدمات، به بررسی راه‌های یافتن معنا در اندیشه رابعه پرداخته می‌شود. همانگونه که در مباحث نظری ذکر شد، فرانکل راه‌های یافتن معنا در زندگی را به سه امر کلی خلاصه می‌کرد که در تعبیرهای مفسران به ارزش‌های خلاق یا آفریننده، ارزش‌های تجربی و ارزش‌های نگرشی تقسیم می‌شود. همچنین همانگونه که گفته شد، فرانکل به دو سطح معنا باور داشت: یکی معنای زمینی، یا معنایی که در هر لحظه از زندگی می‌توانیم بیابیم و دیگری معنای آسمانی یا معنایی که خود فرانکل آن را معنای غایی می‌نامد. در این قسمت، نخست به بررسی راه‌های یافتن معنی زمینی در سپهر اندیشه رابعه پرداخته می‌شود و سپس، معنای آسمانی یا همان معنای غایی مدنظر او را درباره کنکاش قرار خواهیم داد.

۳-۱ ارزش‌های آفریننده یا خلاق

فرانکل در کتاب *انسان در جستجوی معنا* انجام کارهای خلاقانه در زمینه‌های مختلف، همانند هنر، موسیقی، شعر، اختراع و... را در شمار ارزش‌های آفریننده یا خلاق به شمار می‌آورد و آنها را جزو عوامل زمینه‌ساز یافت معنا می‌داند. از نظر او نگارش کتاب *معنادرمانی*، مصداقی برای کار خلاق است؛ کتابی که نگارش آن را معنای زنده‌ماندنش در اردوگاه

کار اجباری می‌داند. از نظر او انسان خود آگاه با درک مسئولیت خود در هستی، علم یا اندیشه و یا عملی را به جهان عرضه می‌دارد که می‌تواند مصداق ارزش‌های آفریننده و خلاق باشند. به بیانی دیگر، خلاقیت این است که فرد چیزی به دنیا بیفزاید و استعداد های فردی را در راه‌های مختلف به تصویر کشد. به بیانی دیگر، کاری که انجام می‌دهیم — مثل خلق یک اثر هنری، تألیف یا نگارش یک کتاب و... — هدیه ما به زندگی است. فرانکل خلاقیت را مانند عشق، یک کنش ناهشیار معنوی مطرح می‌کند. او معتقد است که یک وجدان هنری وجود دارد که در اعماق عاطفی، شهودی و غیرعقلانی ناهشیار معنوی ریشه دارد. در این شرایط از طریق آفریدن اثری یا بیان اندیشه‌ای می‌توان به زندگی معنا بخشید. در دیدگاه فرانکل، بهترین راه بیان ارزش‌های آفریننده، اشتغال یا رسالت شخصی است؛ این یکی از جنبه‌های زندگی است که انسان را در پیوند با جامعه در رابطه‌ای ویژه و منحصر به فرد قرار می‌دهد؛ از همین روی، فرد کار خود را به شیوه‌ای به انجام می‌رساند که هیچ‌گاه دیگری آن را انجام نداده است و بدین ترتیب است که سهمی به جامعه ادا می‌شود (شولتس، ۱۳۸۸: ۱۱۶).

۳-۱-۱-۱-۳ رابعه و ارزش‌های خلاق

این ارزش‌ها را به چند دسته می‌توان تقسیم کرد: همانگونه که گفته شد، فرانکل کارهای خلاقانه مثل شعر، موسیقی و نظایر آن را ارزش‌های خلاق و آفریننده می‌داند. برخی از متونی که در بخش‌هایی از آنها به ذکر رابعه پرداخته شده است، به سروده شدن چند شعر از او اشاره کرده‌اند؛ مثلاً امام محمد غزالی در کتاب *احیاء العلوم دین*، ابوطالب مکی در *قوت القلوب*، عزالدین محمود کاشانی در *مصباح الهدایه*، ابیاتی را به رابعه نسبت داده‌اند. ابیاتی مانند

احبک حبین: حب الهوی و حبا لانک اهل لذاکا
فاما الذی هو حب الهوی فشغلی بذکرک عن سواکا
و اما الذی انت اهل له فکشفک لی الحجب حتی اراکا
فلا الحمد فی ذا و لا ذاک لی و لکن لک الحمد فی ذا و ذاکا

(مکی، ۱۹۵۵، ج ۲: ۱۱۳؛ غزالی، ۱۳۷۸، ج ۴: ۵۳۷)

معنی: تو را دو نوع دوست دارم؛ دوستی هوی و دوستی برای آنکه تو اهل آنی؛ اما آنچه دوستی هوی است، مشغولی من است به ذکر تو از جز تو؛ و آنچه تو اهل آنی، برداشتن پرده از سوی تو است تا تو را بینم. پس ستایش و حمد نه در این و نه در آن مرا نیست؛ اما ستایش و حمد در این و در آن مخصوص تو است.

سرودن شعر رابعه از یک سو، خود مصداقی از ارزش‌های خلاقانه است و از دیگر سو تازگی داشتن و نخستین بودن این نوع شعرهای او در فرهنگ اسلامی، اهمیت و خلاقانه بودن آن را دو چندان می‌کند؛ در توضیح این امر باید گفت، شفیع کدکنی شعرهای او را نخستین نمونه‌های مناجات با خدا در زبان عربی می‌داند و می‌نویسد: «شعرهایی غالباً در زمینه مناجات با خداوند، از او به زبان عربی باقی مانده است که نخستین نمونه‌های اینگونه شعر در ادبیات اسلامی به شمار می‌رود. در شعرهای او نخستین جلوه‌های عشق نسبت به خداوند را می‌توان مشاهده کرد» (شفیع کدکنی، ۱۳۷۴: ۱۳۳).

شکل دیگر ارزش‌های آفریننده، عرضه کردن علم، اندیشه و یا عملی است که در دنیا عرضه می‌شود که تازگی دارد. رابعه در این شکل نیز تأمل برانگیز است و کارهایی انجام می‌دهد که برای نسل‌های بعد سرمشق و الگو می‌شود. یکی از

اینها در بحث از مسئلهٔ رؤیت خدا نمود می‌یابد؛ مسئلهٔ رؤیت و دیدن خدا در سده‌های دو و سوم هجری بحثی طولانی و چالش‌برانگیز در میان فرقه‌های اسلامی بوده است. معتزله به سختی با آن مخالف بودند و خدا را از حد تصور و توصیف بالاتر می‌دیدند. اشاعره و صوفیان بر این باور بودند که دیدار خدا دست کم در آخرت پاداش محبان و مخلصان است. رابعهٔ عدویه اما نگاهی متفاوت دارد؛ در توضیح این امر باید گفت یکی از مسائلی که در میان سخنان رابعه جلب توجه می‌کند، گفتار او در بحث رؤیت خداست. او دیدار خدا را «موکول به آخر نمی‌کرد. هم در این جهان، دیدار آفریدگار او را از نگریستن به آفریدگار بازمی‌داشت» (دهقانی، ۱۳۹۰: ۱۱۳). در تذکرهٔ الأولیا آمده است: «نقل است که وقتی دیگر به مکه می‌رفت. در میان راه کعبه را دید که به استقبال او آمده بود. رابعه گفت: مرا رب‌الیت می‌باید بیت چه کنم؟ استقبال مرا از من تقرب الی شبرا تقرب الیه ذرعا می‌باید. کعبه را چه بینم. مرا استطاعت کعبه نیست، به جمال کعبه چه شادی نمایم؟» (عطار نیشابوری، ۱۳۷۹: ۱۳۳) و در جایی دیگر، در جواب این سؤال که «تو او را که می‌پرستی می‌بینی؟ گفت: اگر ندیدی می‌پرستیدی» (همان: ۱۳۶).

نکتهٔ دیگری که از جمله مسائل ارزش‌های آفریننده در اندیشه و اعمال رابعه به شمار می‌رود، توجه او به حب و محبت الهی است. اغلب محققان و آشنایان با عرفان و تصوف بر این عقیده‌اند که حب الهی و اظهار محبت و علاقه به خداوند به صورت گسترده با رابعه آغاز شده است. در حقیقت، «در دهه‌های پایانی سدهٔ دوم هجری، سخنان رابعه در تحول آرای صوفیان نخستین نقش عمده‌ای بازی کرد و او را از بانیان - و به اعتقاد برخی بانی اصلی - دگرگونی عظیمی ساخت که در آن، اصل تعالیم صوفیه بر محبت الهی قرار گرفت» (طاهری، ۱۳۹۰: ۲۸). به بیانی دیگر، رابعه به دلیل گسترش جلوه‌های محبت و عشق نسبت به خداوند در اشعار و سخنانش نقطهٔ بین دو دورهٔ متمایز زهد و محبت در تصوف و سرسلسلهٔ صوفیانی است که پا را از حیطة خشک مبتنی بر خوف به عرصهٔ «معرفت دردآلود مبتنی بر عشق و محبت گذاشتند» (زرین کوب، ۱۳۸۹: ۵۱). تفاوتی دیگر که در نگاه رابعه و محبت او دیده می‌شود این است که محبت و عشق او به امید پاداش و یا ترس از عذاب نیست و آنچه در سده‌های بعد در سخنانی عارفانی چون نجم‌الدین رازی، حافظ و... دیده می‌شود که به بهشت و دوزخ توجهی ندارند و فقط و فقط به کوی یار و هم‌نشینی و دیدار یار می‌اندیشند، در کلام رابعه و اندیشهٔ او ریشه دارد. او در این باره می‌گوید: «الهی ما را از دنیا هرچه قسمت کرده ای به دشمنان خود ده و هرچه از آخرت قسمت کرده‌ای به دوستان خود ده که مرا تو بسی.

«و گفتم: خداوندا! اگر تو را از بیم دوزخ می‌پرستم در دوزخ بسوز، و اگر به امید بهشت می‌پرستم، بر من حرام گردان. و اگر برای تو تو را می‌پرستیم، جمال باقی دریغ مدار» (همان: ۱۴۲).

۲-۳ ارزش‌های تجربی

ارزش‌های تجربی که برخی از آن با عنوان‌های ارزش‌های تجربه‌ای و یا انجام تجارب خاص یاد کرده‌اند، در باور فرانکل یکی از راه‌های معنادار کردن زندگی است. مراد وی از این ارزش‌ها، تجربه کردن امری است که شخص آن را ارزشمند می‌شمارد. در توضیح این ارزش‌ها باید گفت، اگر لازمهٔ ارزش‌های آفرینشگر، ایتار و عرضه به جهان است، لازمهٔ ارزش‌های تجربی دریافت از جهان است. این پذیراشدن می‌تواند به اندازهٔ خلاقیت و آفرینندگی معنابخش باشد. به باور فرانکل، با تجربهٔ مستقیم و عمیق جنبه‌هایی از زندگی، مستقل از هرگونه عمل مثبت فرد، می‌توان به معنای زندگی دست یافت. به بیان دیگر، رهیافت تجربی، تجربه کردن چیزی یا کسی است که به شخص ارزش می‌دهد (شولتس، ۱۳۸۸: ۱۶۷).

یکی از مهم‌ترین مصداق‌های ارزش‌های تجربی اندیشه فرانکل عشق است؛ این عشق‌ورزی زندگی را معنا دار می‌کند. فرانکل معتقد است عشق هدف نهایی و البته برترین هدفی است که بشر در آرزوی آن است (فرانکل، ۱۳۸۹: ۵۹-۵۸). گفتنی است که از نظر او عشق امری شهودی است و همواره با کسی یا چیزی بی‌همتا و ویژه سروکار دارد. از ژرفای ناهوشیار ریشه می‌گیرد و تنها برای دستیابی به اعماق وجود انسانی دیگر است (همان، ۱۳۷۲: ۱۷۵). از این روی، انسان سالم می‌تواند از طریق این جنبه روحانی، یعنی عشق، صفات محبوب و ارزش‌های نهفته و بالقوه او را درک کند. به این دلایل، این عشق تا حدی برای فرانکل ارزشمند است که معتقد است یک لحظه تجربه اوج که به سبب عشق حاصل می‌شود «این قابلیت را دارد که سراسر زندگی انسان را از معنا سرشار کند» (همان: ۱۶۲).

۳-۲-۱ رابعه و ارزش‌های تجربی

قبل از پرداختن به عشق و رابطه عاشقانه که در اندیشه فرانکل مهم‌ترین مصداق ارزش‌های تجربی است، ضروری به نظر می‌رسد از وارد شدن او به گفتمان عرفان و تبدیل شدنش در مرتبه یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های این گفتمان، در نقش یکی از مصداق‌های ارزش‌های تجربی توضیحاتی ارائه شود. چنانکه بیان شد، به باور فرانکل، ارزش‌های تجربی، دریافت و پذیراشدن این جهان و زندگی است؛ به گونه‌ای که باعث ارزش و اعتبار برای شخص شود؛ امری که با قدم گذاشتن رابعه عدویه در راه تصوف و مراحل طریقت و مقبول صوفیان زمان واقع شدن، برای او حاصل شده است. در ابتدای این جستار، اشاره شد که گفتمان عرفان گفتمانی مردانه بوده و ورود زنان به دایره صوفیان و عارفان و پذیرفته شدنشان کاری بس دشوار بوده است. در چنین شرایطی رابعه علاوه بر وارد شدن، یکی از بزرگ‌ترین صوفیان زمان خود می‌شود؛ به گونه‌ای که براساس متون صوفیه، بزرگان صوفیه همانند حسن بصری، سفیان ثوری، مالک دینار و... سؤالات و مشکلات عرفانی خود را از او می‌پرسند و از او جواب می‌گیرند و او با دلسوزی و احترام به هدایت عارفان عصر خود می‌پردازد.

نکته دیگری که در تجربه زندگی رابعه خودنمایی می‌کند، داشتن تمام ویژگی‌های زنانه و دفاع او از زنان است؛ در توضیح این امر باید گفت، تذکر نویسانی، مانند عطار، به سبب برتری‌ای که برای مردان قائل بوده‌اند، به حکم آنکه «زن در راه خدای، مرد بود او را زن نتوان گفت» (عطار نیشابوری، ۱۳۷۹: ۱۲۸)، رابعه را عارفی می‌دانند که از زنانگی تهی شده و همانند مردان شده است و از صفاتی چون «تاج الرجال» (همان، ۱۳۷۴: ۱۰) برای او استفاده می‌کنند؛ اما با نگاهی به آنچه درباره او نوشته‌اند، مشخص می‌شود او هم ویژگی‌های زنانه خود را دارد و هم از زنان دفاع می‌کند. بنابر آنچه در تذکره‌الاولیا آمده است، رابعه برای زیارت خانه خدا روی به بادیه نهاد و «هفت سال به پهلو می‌گردید تا به عرفات رسید... در وقت، عذر زنانش پدید آمد. هاتفی آواز داد: مقام اول ایشان آن است که هفت سال به پهلو می‌روند تا در راه ما کلوخی را زیارت کنند. چون نزدیک آن کلوخ رسند، هم به علت ایشان راه به کلیت بر ایشان فروبندند. رابعه تافته شد. گفت: خداوندا مرا در خانه خود می‌نگذاری و نه در خانه خویشم می‌گذاری. یا مرا در خانه خویش بگذار یا در مکه به خانه خود آر. سر به خانه فرو نمی‌آوردم، تو را می‌خواستم. اکنون شایستگی خانه تو ندارم. این بگفت و باز گشت» (همان: ۱۳۲-۱۳۱). و یا در حکایتی آمده است: «نقل است که جماعتی به امتحان بر او در شدند و خواستند که بر او سخنی بگیرند. پس گفتند همه فضیلت‌ها بر سر مردان نثار کرده‌اند و تاج نبوت بر سر مردان نهاده‌اند و کمر کرامت بر میان مردان بسته‌اند. هرگز پیغمبری به هیچ زن نیامده است. رابعه گفت: این همه هست و لکن منی و خودپرستی و انا ربکم الاعلی، از گریبان هیچ زن بر نیامده است و هیچ زن هرگز مخنث نبوده است. اینها در مردان وادید آمده است» (همان: ۱۳۹).

بی‌شک مهم‌ترین و ناب‌ترین تجلی ارزش‌های تجربی در زندگی رابعه، دربارهٔ عشق و رابطهٔ عاشقانهٔ او روی نموده است. همانگونه که گفته شد، به باور فرانکل مهم‌ترین نمود ارزش‌های تجربی، رابطهٔ عاشقانه است. امری که در زندگی رابعه نمودی تام و تمام دارد؛ اگرچه در *تذکرهٔ الأولیا* و اغلب متون دیگر از عشق زمینی و جسمانی رابعه سخنی به میان نیامده است، به نوشتهٔ برخی، او عشق زمینی و جسمانی را تجربه کرده است. عبدالرحمن بدوی در این باره می‌نویسد: «عشق برای رابعه حدیثی آشنا بوده است و پیوسته از عمق جاننش چون شعله زبانه می‌کشیده است و زن کارافتاده، با تجربهٔ زندگی گرمی که از دل عشق جسمانی داشته، عاشقانه به خدا روی آورده است و البته نمی‌توانسته از عشق خود به خدا دم زند مگر آنکه پیش از آن، این کار را با تجربهٔ زنده‌ای شناسایی کرده باشد تا در اینجا آن تجربه به کمکش بیاید» (بدوی، ۱۳۸۷: ۲۷).

با وجود این، آنچه در زندگی رابعه و عشق‌ورزی او خودنمایی می‌کند رابطهٔ او با خدا و تجربهٔ عشق الهی و آسمانی این عارف برجسته است. آنگونه که در بحث ارزش‌های خلاق گفته شد اغلب محققان توافق دارند که حبّ الهی به صورت گسترده از اندیشه‌های یک عارف زن، یعنی رابعه عدویه، آغاز شده است. با مطالعهٔ متون عرفانی متوجه می‌شویم که در دو قرن اول هجری به ندرت سخن از حبّ الهی رفته است و آنچه در میان نخستین طبقات صوفیه رواج داشته، ریاضت و ربانیت و رعب مبتنی بر خوف و خشیت از گناه و دوزخ بوده است و در اشعار رابعه است که نخستین جلوه‌های عشق به خداوند را می‌توان دید. به بیانی دیگر، رابعه عشق را زمانی مطرح کرد که شوق بهشت و خوف دوزخ ملاک تعبد قرار گرفته بودند. شکستن ساختار و تغییر نگرش مرسوم و برجسته کردن وجهٔ رحمانی و عاشقانه از خداوند را می‌توان اساس و بنیان اندیشه و باور رابعه به شمار آورد. بی‌سبب نیست که حبّ و محبت بسامد بسیار زیادی در اشعار و سخنان رابعه دارد؛ برای مثال در این رباعی که در *مصباح‌الهدایه* به رابعه نسبت داده شده است، چندین بار از واژهٔ حبّ و مترادفات آن استفاده می‌کند:

تَعْصِي الْإِلَهَ وَ أَنْتَ تَظْهَرُ حُبَّهُ   هَذَا لَعَمْرُكَ فِي الْفِعَالِ بِدِيَعِ
 أَنْ كَانَ حُبُّكَ صَادِقًا لَأَطَاعَتِهِ   أَنَّ الْمُحِبَّ لِمَنْ أَحَبَّ مُطِيعِ
 (کاشانی، ۱۳۶۷: ۲۶۲)

معنی: خداوند را نافرمانی می‌کنی و از دوستی‌اش سخن می‌گویی؟ به جانم قسم که کار شگفتی است. اگر در دوستی او صادق هستی، پس از او فرمانبرداری کن؛ زیرا عاشق از فرمان معشوق پیروی می‌کند.

نویسندهٔ کتاب *نخستین زنان صوفی* درین باره می‌نویسد: «بسامد واژهٔ حب، در آیات منسوب به رابعه تأمل برانگیز است. تقریباً در همهٔ آیات منقول از وی واژهٔ حبّ موج می‌زند. در شعر رابعه خدا معشوق و حبیبی است که شایستهٔ عشق‌ورزی است و جایگاه وی دل عارف و سالک است. حبیب قلبی فی الفؤاد انیسی» (حسینی، ۱۳۸۵: ۳۰).

در *تذکرهٔ الأولیا* نیز بارها از حبّ و دوستی او نسبت به خداوند و توجه خاص او به پروردگار سخن به میان آمده است؛ تا جایی که به سبب محوشدن در خداوند توجهی به دوست و دشمن ندارد؛ او حتی مجالی برای دشمنی شیطان و از آن بالاتر فرصتی برای دوست داشتن پیامبر نیز ندارد. چنانکه در *تذکرهٔ الأولیا* آمده است: «گفتند: حضرت عزت را دوست می‌داری. گفت: دارم. گفتند: شیطان را دشمن داری؟ گفت: نه. گفتند: چرا. گفت: از محبت رحمان پروای عداوت

شیطان ندارم، که رسول علیه‌السلام به خواب دیدم که مرا گفت: یا رابعه مرا دوست داری؟ گفتم: یا رسول الله کی بود که تو را دوست ندارد. ولكن محبت حق مرا چنان فرو گرفته است که دوستی و دشمنی غیر را جای نماند.

«گفتند: محبت چیست؟ گفت: محبت از ازل در آمده است و بر ابد گذشته و در هژده هزار عالم کسی را نیافته که یک شربت از او در کشد تا آخر واقع شد و از این عبارت در وجود آمد که یحبهم و یحبونه» (عطار نیشابوری، ۱۳۷۹: ۱۳۶).

درباره شباهت‌ها و تفاوت‌های عشق از منظر فرانکل و رابعه باید گفت، اشتراک دو دیدگاه در این است که هر دو دیدگاه عشق را محو شدن در یار و مسلط شدن بر وجود دیگری می‌دانند؛ نیز هر دو دیدگاه، عشق را باعث معنادگی به زندگی می‌خوانند که سبب می‌شود فرد از خودپرستی نجات یابد و به یگانگی و یکتایی دست یابد؛ اما اختلاف دو دیدگاه در این است که رابعه عشق حقیقی را عشق الهی می‌داند؛ ولی فرانکل گرچه از عشق روحانی صحبت می‌کند، در نهایت منظور او عشق زمینی است.

۳-۳ ارزش‌های نگرشی

ارزش‌های نگرشی محصول نوع نگاه‌ها به زندگی در زمان‌هایی است که شرایط تغییرناپذیر است. رنج‌بردن، معروف‌ترین مثال فرانکل برای ارزش‌های نگرشی است؛ در توضیح این مطلب باید گفت، از نظر فرانکل در موقعیت‌های اجتناب‌ناپذیر و رنجش آور، پذیرش رنج و تلاش برای یافتن معنای آن، از جمله عوامل زمینه‌ساز معناست و به همین دلیل است که انسان‌ها درد و رنجی را که معنا و هدفی دارد، با میل تحمل می‌کنند. گفتنی است رنج‌هایی در محدوده ارزش‌های نگرشی قرار می‌گیرند که نتیجه بی‌تدبیری یا انتخاب‌های نادرست شخصی نباشند و همچنین راه‌گزینی از آنها وجود نداشته باشد (فرانکل، ۱۳۹۰: ۱۷). به باور او، چنین رنج‌هایی لازمه و جزو جدایی‌ناپذیر زندگی و فرصت‌های پنهانی کمال به شمار می‌روند؛ زیر تا وقتی انسان رنج می‌کشد، در حالت جدال بین آنچه هست و آنچه باید باشد به سر می‌برد و در این حالت می‌تواند پیرامون آرمان‌هایش اندیشه کند و به بعد کمال درونی خود آگاه‌تر شود. درحقیقت، رنج‌بردن تنشی سالم و تحولی عمیق است که انسان را از آنچه نباید باشد، آگاه می‌کند (همان، ۱۳۸۹: ۲۰۱). با این اوصاف فرانکل در مقابل کسانی قرار می‌گیرد که معتقدند هدف از زندگی انسان همان لذت است و جریان زندگی انسان را فعالیت می‌دانند که به کسب لذت ختم می‌شود؛ از نظر اینان، انسان به دنبال لذت است و هرچه لذت بیشتر باشد، زندگی معنادارتر است. فرانکل برخلاف نظر این گروه، معنای زندگی را لذت زودگذر و واکنش‌های احساساتی نسبت به چیزی نمی‌داند و عقیده دارد «انسان باید آرمان‌ها و ارزش‌هایی در زندگی داشته باشد که شأن و منزلت آنها فراتر از امور گذرا باشد» (همان: ۲۶۰).

۳-۳-۱ رابعه و ارزش‌های نگرشی

همانگونه که درباره فرانکل گفته شد، او نظریه خود را در زمان اسارتش در اردوگاه‌های کار اجباری تبیین کرده است. او بر این باور است که در دشوارترین راه‌ها و ناامیدکننده‌ترین وضعیت‌هاست که می‌توان به عظیم‌ترین معنا دست یافت و همچنین در چنین شرایطی است که شدیدترین نیاز به یافتن معنا جان می‌گیرد. این ارزش‌ها در جای‌جای زندگی رابعه عدویه نمایان است؛ سختی و رنج، از ابتدای تولد رابعه با او قرین است؛ از آنجایی که او را «از موالی و بندگان آل عتیک دانسته‌اند» (بدوی، ۱۳۷۸: ۱۰)، در خانواده‌ای بسیار فقیر به دنیا می‌آید؛ تا آنجا که به تعبیر عطار، «آن شب که رابعه به زمین آمد در همه خانه پدرش هیچ نبود که پدرش سخت مُقِلّ حال بود؛ و یک قطره روغن نداشت که نافش چرب

کند. و چراغی نبود و رگویی نبود که در او پیچد» (عطار نیشابوری، ۱۳۷۹: ۱۲۹). سپس در کودکی پدر و مادر خود را از دست می‌دهد و در همان هنگام، در قحطی بصره، به دست ظالمی می‌افتد؛ به شش درم فروخته می‌شود و به سختی و مشقت روزگار می‌گذراند. با تمام مصائبی که برای او پیش می‌آید، هیچ‌گاه ناامید نمی‌شود و همواره امیدش به خداوند است و حتی این سختی‌ها و مشقت‌ها او را قوی‌تر و مصمم‌تر نیز می‌کند: «پس چون رابعه پاره‌ای مهتر شد و مادر و پدرش بمُرد، در بصره قحطی افتاد و خواهران متفرق شدند. رابعه بیرون رفت. ظالمی او را بدید و بگرفت، پس به شش درم بفروخت. و خریدار او را کار می‌فرمود به مشقت.

«یک روز می‌گذشت، نامحرمی در پیش آمد. رابعه بگریخت و در راه بیفتاد و دستش از جای بشد. روی بر خاک نهاد و گفت: بار خدایا! غریبم و بی مادر و پدر، یتیم و اسیر مانده و به بندگی افتاده، و دست گسسته؛ و مرا از این غمی نیست، الا رضای تو. می‌بایدم که دانم که تو راضی هستی یا نه؟ آوازی شنود که: غم مخور، که فردا جاهیت خواهد بود که مقربان آسمان به تو بنازند» (همان).

زندگی در شرایط دشوار و تحمل رنج‌ها و سختی‌ها در همهٔ مراحل زندگی رابعه جریان دارد و حتی در دوره‌ای که او در اوج شهرت و مقبولیت زندگی می‌کند نیز این امر نمود چشمگیری در زندگی او دارد. در ادامه، دو حکایت از تذکرة‌الاولیا آورده می‌شود:

«نقل است که بزرگی بر او رفت. جامهٔ او سخت با خلل دید. گفت: بسیار کسان‌اند که اگر اشارت کنی در حق تو نظر کنند. رابعه گفت: من شرم دارم که دنیا خواهم از کسی که دنیا جمله ملک اوست. پس چگونه توانم خواستن دنیا از کسی که در دست او عاریت است» (همان: ۱۳۹).

«نقل است که مالک دینار گفت: در بر رابعه شدم و او را دیدم با کوزه‌ای شکسته که از آنجا آب خوردی و وضو ساختی، و بوریایی کهنه خستی که وقتی سر بر آنجا نهادی. و گفت: دلم درد گرفت. گفتم: مرا دوستان سیم‌دار هستند. اگر می‌خواهی تا از برای تو چیزی از ایشان بستانم. گفت: ای مالک! غلطی عظیم کردی. روزی‌دهندهٔ من و از آن ایشان یکی نیست؟ گفتم: هست. گفت: روزی‌دهنده درویشان را فراموش کرده است به سبب درویشی و توانگران را یاد می‌کند به سبب توانگری؟ گفتم: نه. پس گفت: چون حال می‌داند چه با یادش دهم؟ او چنین خواهد؛ ما نیز چنان خواهیم که او خواهد» (همان: ۱۴۱).

چنین به نظر می‌رسد که همهٔ این اتفاقات تلخ و رنج‌ها، مقدمه‌ای برای وارد شدن به مرحلهٔ جدیدی از زندگی است که با استعلا یافتن از خود همراه است و از همین روی است که به عقیدهٔ برخی «زندگی تلخ رابعه از ناچیزی پدر گرفته تا قحطی بصره و افتادن او به دست فردی ظالم و متفرق شدن زندگی خانوادگی او و فروخته شدنش به چند درم و به رنج و مشقات افتادن به وسیلهٔ خواجه‌ای، همه و همه اگر چه دلایل کافی نیستند، اما به قدری دلایل مهم و لازمی هستند که می‌توانند کسی را از زندگی تلخ محسوس جهان این سری جدا کنند و به آن سری پیوند زنند» (سرامی و تلخابی، ۱۳۸۹: ۱۰۱).

شبهت دیدگاه فرانکل با رابعه در این است که هر دو رنج را باعث پختگی و رشد روحی و روانی می‌دانند. در هر دو دیدگاه، رنج جزء جدایی‌ناپذیر زندگی است و صاحب درد و رنج بودن از ویژگی‌های انسان است. اختلاف هر دو دیدگاه در این است که رابعه رنج را در بُعدی وسیع‌تر و هدیه‌ای از خداوند می‌داند؛ از این منظر، رنج وسیله‌ای در جهت

آزمایش بنده از سوی خداست. همچنین مهم‌ترین درد و رنجی که رابعه نام می‌برد، درد و رنج جدایی از خداست و تا زمانی که انسان به وصال خداوند نرسد، آرامش نمی‌گیرد. ولی فرانکل به ابعاد معنوی آن توجهی ندارد و رنج را باعث ایجاد تنوع در زندگی می‌داند. او همچنین رنج و سختی‌ها را وضعیتی اجتناب‌ناپذیر و سرنوشتی تغییرناپذیر می‌خواند.

۴- از خود فراروی و دستیابی به معنای غایی

یکی از نکات برجسته اندیشه فرانکل، که البته با اندیشه‌های عرفانی نیز بی‌تناسب نیست، این است که توجه صرف به خود و خویشتن، ناشی از ناکامی اراده معطوف به معناست. او برای روشن ترشدن این مطلب، پرتاب بوم‌رننگ را مثال می‌زند. از نظر او همانگونه که بوم‌رننگ فقط زمانی برمی‌گردد که به هدفی اصابت نکرده باشد، انسان هم زمانی که برای رسیدن به معنا و منظور خود سردرگم می‌شود، به خویشتن بازمی‌گردد. از نظر او ارزش‌های آفریننده، تجربی و نگرشی فقط نمودهای ظاهری چیزی بسیار بنیادی‌تر هستند که فرانکل آن را «خود فراروی» یا «استعلاجستن از خود» می‌داند. به اعتقاد او انسان کامل بودن یعنی به کسی یا چیزی فراسوی خود پیوستن. در نظر او انسان موجودی روحانی است و به همین سبب، نه تنها از جهان، بلکه از خود نیز استعلا می‌یابد (شولتس، ۱۳۸۸: ۱۴۶). براساس کیفیت خودفراروی، انسانیت انسان هنگامی از خویش فارغ می‌شود و توجهی به خویشتن ندارد به بالاترین درجه ملموس می‌رسد.

خودفراروی و استعلا یافتن از خویش یکی از مفاهیمی است که به آشکارترین شکل در زندگی و اندیشه رابعه نمود یافته است و همه اعمال، اعم از ریاضت‌ها، ترک تعلقات، نفی خویشتن و... برای دست یافتن به همین منظور است که در نتیجه، رسیدن به معنای غایی را ممکن می‌کند که این معنای غایی در اندیشه رابعه، خالی شدن از خود، حرکت به سوی خدا و وصال اوست. او برای تقرب به خداوند هیچ چیز و هیچ کس را دوست ندارد. از همین روی وقتی سفیان ثوری از او می‌پرسد: «بهترین راه تقرب بنده به خدای عزوجل چیست؟» (سلمی، ۱۳۸۵: ۱۸۵)، پاسخ می‌دهد: «بهترین راه برای بنده‌ای که می‌خواهد به خدا نزدیک شود این است که بداند که او، در دنیا و آخرت هیچ کس جز او را دوست نمی‌دارد» (همان). به همین سبب که در پاسخ به پیشنهاد حسن بصری که از او تقاضای ازدواج می‌کند، می‌گوید وجود او برخاسته است. در کتاب تذکره‌الاولیا آمده است: «نقل است که حسن بصری رابعه را گفت: رغبت کنی تا نکاحی کنیم و عقد بندیم؟ گفت عقد نکاح بر وجودی فرود آید، اینجا وجود برخاسته است که "نیست" خود گشته‌ام و "هست" شده بدو، و همه از آن اویم، در سایه حکم اویم؛ خطبه از او باید خواست نه از من. گفت: ای رابعه این به چه یافتی؟ گفت به آنکه همه یافته‌ها گم کردم در او» (عطارد نیشابوری، ۱۳۷۹: ۱۳۴).

در پایان، گفتن این نکته ضروری به نظر می‌رسد که هرچند هدف نوشتار حاضر، بررسی ظرفیت و کارکرد عرفان اسلامی برای انسان معاصر نیست، نتایج برآمده از این پژوهش، نمایانگر ظرفیت بالای معنابخشی عرفان اسلامی است که کارایی آن را حتی برای انسان معاصر درک پذیر می‌کند؛ درحقیقت، اگر بپذیریم هدف مکاتب روان‌شناسی چیزی به جز سعادت درونی و سرزندگی انسان‌ها نیست و همه این مکاتب در پی آن هستند تا روح و روان انسان را از پریشانی و اضطراب به سوی آرامش و نشاط سوق دهند، از پوچی و بی‌معنایی برهانند و به زندگی و افکار و اندیشه‌های او معنی ببخشند، بی‌گمان پهنه ژرف و گسترده عرفان، به‌ویژه ادبیات عرفانی نیز یکی از جلوه‌های مهم برای تحقق این آرمان انسانی است.

۵- نتیجه گیری

عارفان مسلمان توجهی خاص به زندگی انسان داشته‌اند و برای آن معنای خاصی قائل هستند؛ اما برخلاف برخی از فیلسوفان و اندیشمندان جهان غرب که به صورت مستقیم از معنای زندگی بحث کرده‌اند، کمتر به صورت مستقیم به این امر پرداخته‌اند. تطبیق این نظریه‌ها با اندیشه‌های بیان‌شده در عرفان ما، نشان‌دهنده ظرفیت بالای متون عرفانی است که به برکت پژوهش‌های اخیر به آن پرداخته شده است. یکی از این نظریه‌ها، معنادرمانی ویکتور فرانکل است؛ با تطبیق اندیشه‌های این روان‌شناس با سخنانی که از رابعه عدویه برجای مانده است، این نتیجه حاصل می‌شود که رابعه عدویه در شمار عرفایی است که با وجود ذکر نکردن صریح بحث از معنای زندگی، به این مسئله به طور برجسته توجه داشته است. درباره هدف زندگی در دیدگاه رابعه و فرانکل می‌توان گفت اگرچه هر دو داشتن هدف را لازمه بقا می‌دانند، در این دو دیدگاه اختلافاتی نیز دیده می‌شود: رابعه بر هدفمندی جهان آفرینش تأکید دارد و اهداف فردی را نیز، اگر در راستای اهداف الهی باشد، می‌پسندد؛ ولی فرانکل بر هدفداری زندگی تأکید می‌کند تا اینکه انسان بتواند برای آن معنایی بیابد و به زندگی ادامه دهد و اشاره‌ای به خالق هستی ندارد. همچنین هدف نهایی و غایی زندگی از منظر رابعه، وصال به خداوند است که به سبب آن به اهداف بالاتری از لذت‌های هستی می‌اندیشد؛ ولی فرانکل، داشتن هدف در زندگی را برای بهتریستن و رهایی از چنگال اضطراب و نیتادن به دام پوچی ضروری می‌داند. درحقیقت، در بازخوانی آثار این عارف برجسته به شکل گسترده با معنای زندگی، معنای غایی و راه‌های رسیدن به آن روبه‌رو می‌شویم. رابعه معنای غایی و به تعبیری هدف زندگی را خالی شدن از خود، حرکت به سوی خدا و وصال او می‌داند. به باور او انسان هرچه بیشتر از میان برخیزد و هرچه بیشتر خود را تهی کند، به همان قدرت نیز خداوند در انسان نفوذ خواهد کرد؛ در اینجا است که انسان به وصال خدا می‌رسد. او برای رسیدن به این مقصود، در این دنیا و زندگی خود، راه‌هایی را برمی‌گزیند و اعمالی را انجام می‌دهد که رسیدن به این هدف را هموار کند.

یادداشت‌ها

۱. درباره موضوع زن در تصوف و نگاه صوفیان، بحث‌های زیادی صورت گرفته است. شیمل می‌نویسد: «زن در برخی متون صوفیه معادل دنیاست. او فاحشه‌ای هرزه گرد و شهوت پرست، بی‌ایمان، خسیس و مادری است که فرزندان خود را می‌بلعد. این فکر نخستین بار توسط حسن بصری مطرح گردید؛ اما بعدها مؤلفین متأخر نظیر غزالی و عطار مکرراً آن را مورد استفاده قرار داده‌اند» (شیمل، ۱۳۷۴: ۶۶).

۲. برخی از متونی که به بررسی زندگی و اندیشه رابعه پرداخته‌اند به چهره اسطوره‌ای رابعه و درهم تنیدگی زندگی او با هاله‌ای اسطوره‌ای اشاره کرده‌اند؛ برای مثال Cornell در فصل اول کتاب *RABI, A FROM NARRATIVE TO MYTH* به روایت اسطوره‌ای از زندگی رابعه پرداخته است. همچنین الحفینی در فصل دوم کتاب *العابده الخاشعه: رابعه العدویه امام العاشقین و المحزونین*، در عنوانی با نام رابعه بین الاسطوره و الحقیقه، به پوشیده شدن زندگی او در اسطوره و افسانه‌ها اشاره می‌کند. بی نظیر و طلیعه‌بخش نیز در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل الگوی اسطوره‌ای - عرفانی از شخصیت رابعه عدویه با تکیه بر روایت *تذکره‌الأولیا*»، این شخصیت را براساس الگوی اساطیری بررسی کرده‌اند.

منابع

- بدوی، عبدالرحمن (۱۳۶۷). شهید عشق الهی رابعه عدویه، ترجمه محمد تحریرچی، تهران: مولی.
- حسینی، مریم (۱۳۸۵). نخستین زنان صوفی همراه با متن کامل ذکر النسوة المتعبدات الصوفیات از عبدالرحمن محمد بن حسین سلمی. ترجمه و تحقیق مریم حسینی، تهران: علم.
- الحفینی، عبدالمنعم (۱۹۹۶). العابدہ الخاشعہ: رابعه العدویه امامه العاشقین و المحزونین، القاهرة: دار الرشاد.
- دهقانی، محمد (۱۳۹۰). وسوسه عاشقی: بررسی تحول مفهوم عشق در فرهنگ و ادبیات ایران، تهران: جوانه رشد.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۹). ارزش میراث صوفیه، تهران: امیرکبیر.
- زین‌العابدین، فاطمه، و همکاران (۱۴۰۲). تحلیل مفهوم معنی و شوق زندگی در مثنوی معنوی با تأکید بر نظریه ویکتور فرانکل، متن پژوهی ادبی، ۲۷ (۹۶)، ۲۸۱-۳۰۴.
- ستاری، جلال (۱۳۹۲). عشق صوفیانه، تهران: نشر مرکز.
- سرامی، قدمعلی، و تلخایی، مهری (۱۳۸۹). رابعه در گذار از پل مجاز، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، ۶ (۱۸)، ۸۳-۱۰۳.
- سلمی، ابو عبدالرحمن محمد بن حسین (۱۳۸۵). نخستین زنان صوفی، همراه با متن کامل ذکر النسوة المتعبدات الصوفیات، ترجمه و تحقیق مریم حسینی، تهران: علم.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۴). تصوف اسلامی و رابطه انسان و خدا (یادداشت‌های مترجم)، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- شولتس، دوان (۱۳۸۸). روان‌شناسی کمال، ترجمه گیتی خوشدل، تهران: پیکان.
- شیمل، آن‌ماری (۱۳۸۱). زن در عرفان و تصوف اسلامی، ترجمه فریده مهدوی دامغانی، تهران: تیر.
- شیمل، آن‌ماری (۱۳۷۴). ابعاد عرفانی اسلام، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- طاهری، زهرا (۱۳۹۰). حضور پیدا و پنهان زن در متون صوفیه: زنان صوفی از آغاز سده‌های نخستین هجری تا دوران قبل از انقلاب مشروطه، تهران: نشر ثالث.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۷۹). تذکرة الأولیا، به تصحیح و تحشیه رینولد آلن نیکلسون؛ بازنگری و اصلاح متن، ترجمه مقدمه‌ها و تنظیم فهرست‌ها از ع. روح‌بخشان، تهران: اساطیر.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۷۴). منطق الطیر، به اهتمام سید صادق گوهرین، تهران: علمی و فرهنگی.
- علوی‌نژاد، سید محمود حیدر (۱۳۸۲). افق‌های کمال، قم: بوستان کتاب.
- غزالی، محمد (۱۳۷۸). احیاء علوم دین، به کوشش حسین خدیو‌جم، تهران: علمی و فرهنگی.
- غنی، قاسم (۱۳۳۰). تاریخ تصوف در اسلام، تهران: زوار.
- فرانکل، ویکتور (۱۳۸۹). انسان در جستجوی معنا، ترجمه نهضت صالحیان و مهین میلانی، تهران: درسا.
- فرانکل، ویکتور (۱۳۹۰). انسان در جستجوی معنای غایی، ترجمه احمد صبوری و عباس شمیم، تهران: آشیان.
- فرانکل، ویکتور (۱۳۷۲). پزشک و روح، ترجمه فرخ سیف بهزاد، تهران: درسا.

فرانکل، ویکتور (۱۳۸۸). *فریاد ناشنیده برای معنی*، روان‌درمانی و انسان‌گرایی، ترجمه مصطفی تبریزی و علی علوی‌نیا، تهران: فراروان.

کاشانی، عزالدین محمود (۱۳۶۷). *مصباح الهدایه*، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: مؤسسه نشر هما.

محمدپور یزدی، احمدرضا (۱۳۸۵). *ویکتور امیل فرانکل: بنیانگذار معنادرمانی*، تهران: نشر دانژه.

مکی، ابوطالب (۱۹۹۵). *قوت القلوب*، تحقیق سعید نسیب مکارم، بیروت: دار صادر.

ملکیان، مصطفی (۱۳۷۹). *مشتاقی و مهجوری*، چاپ چهارم، تهران: نگاه معاصر.

نیکدار اصل، محمدحسین (۱۳۹۳). *اراده معطوف به معنا در غزل‌های حافظ و معنادرمانی ویکتور فرانکل*، پژوهشنامه

ادبیات تعلیمی، ۶ (۲۲)، ۱۷۱-۲۰۸

References

- Alavi-Nejad, S. M. H. (2003). *Horizons of perfection*. Qom: Bostan Ketab [In Persian].
- Al-Hafini, A. (1996). *al-Abidah al-Khasiah: Rabia al-Adawiyah of Imama al-Ashqin and Al-Mahzounin*. Cairo: Dar al Rashad.
- Attar Neishabouri, F. (n.d). *Tazkira al-Awliya*. Tehran: Asatir Publication [In Persian].
- Badavi, A. (1988). *Martyr of divine love, Rabia Adawiyah*. Translated by Mohammad Tahrirchi. Tehran: Mola Publication [In Persian].
- Dehghani, M. (2011). *The Temptation of Love: Investigating the evolution of the concept of love in Iranian culture and literature*. Tehran: Javaane Roshd Publication [In Persian].
- Frankl, V. (2010). *Man in search of meaning*. Translated by Nehdat Salehian and Mohin Milani. Tehran: Dorsa. [In Persian].
- Frankl, V. (2011). *Man in search of ultimate meaning*. Translated by Ahmad Sabouri and Abash Shamim. Tehran: Ashian Publication [In Persian].
- Frankl, V. (1993). *The doctor and the soul*. Translated by Farrokh Saif Behzad. Tehran: Dorsa Publication [In Persian].
- Frankl, V. (2009). *An unheard cry for meaning, psychotherapy and humanism*. Translated by Mostafa Tabrizi and Ali Alavinia. Tehran: Fararavaan Publication [In Persian].
- Ghani, Q. (1951). *The history of Sufism in Islam*. Tehran: Zovar Publication [In Persian].
- Ghazali, M. (1999). *Revival of religious sciences*. Translated by Hossein Khadiojam. Tehran: Scientific and Cultural Publication [In Persian].
- Kashaani, E. M. (n.d). *Misbah al-hedaya*. Tehran: Homa Publishing House [In Persian].
- Hosseini, M. (2006). *The first Sufi women*. Tehran: Elm Publication [In Persian].
- Malekian, M. (2012). *Desire and Desolation*. Fourth Edition. Tehran: Negah-e Moaser Publication [In Persian].
- Makki, A. (1995). *Qut al-Qulob*. Beirut: Dar Sader.
- Mohammadpour Yazdi, A. (2006). *Victor Emil Frankel: Founder of Meaning Therapy*. Tehran: Danje Publication [In Persian].
- Sarami, Gh., & Talkhabi, M. (2010). Rabi'a in crossing the permissible bridge. *Mystical and Mythological Literature Quarterly*, 6(18), 83-103. [In Persian].
- Sattari, J. (2012). *Sufi love*. Tehran: Markaz Publication [In Persian].
- Schimmel, A. M. (1995). *The mystical dimensions of Islam*. Translated by AbdolRahim Gavaahi. Tehran: Islamic Culture Publication [In Persian].
- Schimmel, A. M. (2002). *Women in Islamic mysticism and Sufism*. Translated by Farideh Mahdavi Damghani. Tehran: Tir Publication [In Persian].

- Schultz, D. (2009). *The psychology of perfection*. Translated by Giti Khoshdel. Tehran: Peikan Publication [In Persian].
- Sollami, A. (2006). *The first Sufi women*. Translated by Hosseini. Tehran: Elm Publication [In Persian].
- Taheri, Z. (2011). *The visible and hidden presence of women in Sufi texts: Sufi women from the beginning of the first centuries of Hijri until the era before the constitutional revolution*. Tehran: Sales Publication [In Persian].
- Zarinkoob, A. (2010). *The value of Sofia's heritage*. Tehran: Amirkabir Publication [In Persian].
- Cornell, R. E. (2019). *Rabi'a from narrative to myth: The Many Faces of Islam's Most Famous Saint, Rabi'a al-Adawiyye*. London: Oneworld Publication.